

الله أكبر
محمد بن عبد الله

۱۴۵۲۲. - ۲. ۲۱. ۹۴

دانشگاه علامه طباطبائی
دانشکده زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

مفهوم وطن در شعر شاعران مشروطه و معاصر

نگارش: امین احمدی

استاد راهنما: دکتر محمود بشیری

استاد مشاور: دکتر سعید حمیدیان

رساله برای دریافت درجه کارشناسی ارشد در رشته زبان و ادبیات فارسی

۱۳۸۹/۹/ ۳

تیرماه سال ۱۳۸۹

۱۴۵۶۶۰

کتابخانه مرکزی
دانشگاه علامه طباطبائی

فرم گردآوری اطلاعات پایان نامه‌ها
کتابخانه مرکزی دانشگاه علامه طباطبائی

عنوان: مفهوم وطن در شعر شاعران مشروطه و معاصر	
نویسنده / محقق: امین احمدی	
استاد راهنما: دکتر محمود بشیری	استاد مشاور: دکتر سعید حمیدیان
کتابنامه: دارد	واژه نامه: ندارد
نوع پایان نامه: ☒ بنیادی ☐ توسعه ای ☐ کاربردی	
مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد	
سال تحصیلی: ۱۳۸۸-۸۹	
محل تحصیل: تهران	نام دانشگاه: علامه طباطبائی
دانشکده: ادبیات و زبانهای خارجی	
تعداد صفحات: ۳۷۴	
کلید واژه ها به زبان فارسی: وطن، ناسیونالیسم، مشروطه، معاصر، شعر	
کلید واژه ها به زبان انگلیسی: vatan, nationalism, mashruteh, contemporary, poem	

چکیده

الف: موضوع و طرح مسئله (اهمیت موضوع و هدف):

موضوع این پایان‌نامه، بررسی مسأله‌ی وطن و نشان دادن ابعاد این مسأله در شعر دوره‌ی مشروطه و معاصر است. مسأله‌ی وطن یکی از موضوعات عاطفی و اجتماعی است که در طول تاریخ از دوره‌ای که مسأله‌ی هویت برای ایرانیان به‌لحاظ زبان و نژاد و جغرافیای سیاسی و اجتماعی مطرح بوده، در شعر و ادب فارسی از جایگاه و اهمیت خاصی برخوردار است.

ب: مبانی نظری شامل مرور مختصری از منابع، چارچوب نظری و پرسشها و فرضیه‌ها:

در خصوص مسأله‌ی وطن، پیش‌ازین، تحقیقات مختلفی - چه در دانشگاه و چه در خارج از دانشگاه - صورت گرفته‌است. اما، در این تحقیق، دوره‌ی مورد بررسی ما، مشروطه و معاصر است که به‌نظر ما در این تحقیق، مسأله‌ی وطن در این ادوار با دوره‌های دیگر به‌لحاظ فرهنگی و جهت‌گیری‌های اجتماعی و سیاسی کاملاً متفاوت است. در خصوص پرسش‌ها و فرضیه‌ها باید گفت که سؤال اساسی در این تحقیق این است که آیا شاعران دوره‌ی مشروطه و معاصر نسبت به وطن احساس عاطفی یکسانی دارند و یا نوع نگاه به این مقوله متفاوت است.

پ: روش تحقیق شامل تعریف مفاهیم، روش تحقیق، جامعه مورد تحقیق، نمونه گیری و روشهای نمونه گیری، ابزار اندازه گیری، نحوه اجرای آن، شیوه گردآوری و تجزیه و تحلیل داده‌ها:

روش تحقیق در این پایان‌نامه، کتابخانه‌ای است؛ بدین صورت که دفتر شعر شاعران موردنظر با توجه به مفهوم وطن خوانده و از آن‌ها فیش برداری شده و پایان‌نامه براساس این فیش‌ها تدوین گردیده‌است. جامعه‌ی مورد تحقیق در این پایان‌نامه، آثار شاعران مورد بحث در این تحقیق و همچنین پژوهش‌های انجام یافته درباره‌ی مفهوم وطن در شعر این شاعران است.

ت: یافته‌های تحقیق:

هویت جمعی انسان در ارتباط با وطن شکل می‌گیرد و معنا و مفهوم می‌یابد. هم‌زمان با انقلاب مشروطه، یکی از مهم‌ترین اندیشه‌های غربی که به ایران وارد شد، «ناسیونالیسم» نام دارد که بر متفکران و شاعران این دوره تأثیر گذاشته‌است. در شعر شاعران مشروطه، تلقی‌های جدیدی از مفهوم وطن دیده می‌شود. برخی از شاعران این دوره هم‌چون بهار، ادیب‌الممالک فراهانی و نسیم شمال، وطن را ایران به‌علاوه‌ی اسلام می‌دانند؛ اما برخی دیگر هم‌چون عارف، میرزاده‌ی عشقی و فرخی یزدی، وطن را ایران مجرد از اسلام می‌دانند و نوعی عرب‌ستیزی در اشعارشان دیده می‌شود. در اشعار دهخدا، نوعی آموزش وطن‌پرستی دیده می‌شود، اما ایرج میرزا اغلب رویکردی تمسخرآمیز به این مقوله دارد. مفهوم وطن در شعر شاعران معاصر کاملاً متفاوت با شاعران سنتی ما و هم‌چنین شاعران دوره‌ی مشروطه است. وطن در شعر این دوره، جنبه‌ای نمادین می‌یابد. برخی از شاعران این دوره مانند نیما و شاملو، چندان از وطن خود راضی نیستند و این نارضایتی بیشتر به‌خاطر ناآگاهی مردمان وطن است. برخی دیگر، مانند اخوان ثالث و شفیعی کدکنی، از وطن با عشق و علاقه یاد کرده و وطن تجلی‌آمال و آرزوهای آن‌هاست. فروغ فرخزاد چندان دل‌بستگی‌ای به وطن ندارد و «ناسیونالیسم مثبت» محمدرضا پهلوی را تمسخر می‌کند. فریدون مشیری در انتظار امیرکبیری دیگر برای نجات ایران است و سیاوش کسرابی انتظار آرش‌ی را می‌کشد که عدالت اجتماعی را برقرار سازد.

ث: نتیجه گیری و پیشنهادات:

مفهوم وطن در دوره‌ی مشروطه، با ورود مفاهیمی غربی از جمله ناسیونالیسم، کاملاً متفاوت با مفهوم سنتی آن است. پیشنهاد من این است که می‌توان مفهوم وطن را در دوره‌ی انقلاب اسلامی و شاعران این دوره بررسی و تفاوت‌های آن را با دوره‌ی مشروطه و معاصر (تا پیش از انقلاب اسلامی) مشخص کرد.

صحت اطلاعات مندرج در این فرم براساس محتوای پایان‌نامه و ضوابط مندرج در فرم را گواهی می‌نمایم.

نام استاد راهنما: دکتر محمود بشیری

سمت علمی: عضو هیئت علمی گروه زبان و ادبیات فارسی

نام دانشکده: ادبیات فارسی و زبانهای خارجی

محل امضاء

رئیس کتابخانه

محل امضاء

تقدیم به پدر و مادر خوب و مهربانم
به خاطر زحمات و دلسوزی هایشان

چکیده

هدف رساله حاضر بررسی مفهوم وطن از دیدگاه های مختلف و چگونگی برخورد شاعران مشروطه و معاصر با آن است. فرضیه اصلی رساله این است که مفهوم وطن در شعر شاعران مشروطه متفاوت از شاعران پیشین است؛ همچنین مفهوم وطن نزد شاعران معاصر با مفهوم آن در نزد شاعران مشروطه تفاوت دارد.

ورود اندیشه های مدرن و از آن جمله ناسیونالیسم باعث مباحث جدیدی در حوزه شعر مشروطه شد؛ همچنین شعر نو فارسی و نوع نگاه آن به مسائل، باعث شده وطن به شکلی سمبلیک و نمادین در شعر این دوره تجلی یابد.

بررسی شعر شاعران برجسته دوره مشروطه و معاصر در حقیقت دو دیدگاه متفاوت فکری که نتیجه آن دو بیان کاملا متفاوت است و همچنین تفاوت دیدگاه مدرن و سنتی را نشان می دهد.

کلید واژه: وطن، ناسیونالیسم، مشروطه، معاصر، شعر

پیشگفتار

دوره کارشناسی همیشه دیوان شاعران دوره مشروطه از جمله میرزاده عشقی، عارف قزوینی و... را می خواندم و از اشعارشان لذت می بردم. به تاریخ دوره مشروطه و معاصر و اتفاقاتی که در این دوره ها افتاده نیز علاقمند بودم.

در دوره کارشناسی ارشد پس از آن که متوجه شدم رساله دکتر بشیری در زمینه وطن در شعر شاعران قبل از مشروطه بوده است و در این زمینه صاحب تخصص هستند در بحث با ایشان به این نتیجه رسیدم که به بررسی مفهوم وطن در شعر شاعران مشروطه و معاصر پردازم. چرا که مفهوم ملیت و وطن در این دوره از مباحث مهم به حساب می آید. پس از آن بود که به طور دقیق به مطالعه تاریخی و ادبی در این دو دوره پرداختم که نتیجه اش شد این رساله.

پس از سپاس و ستایش از خداوند متعال که توفیق انجام چنین کاری را به من عطا نمود. بر خود واجب می دانم از استاد بزرگوار، جناب آقای دکتر محمود بشیری که قبول زحمت کرده و راهنمایی این رساله را به عهده گرفتند و در تمام مراحل مطالب را خوانده و اشکالات این جانب را گوشزد کرده و از هیچ زحمتی دریغ نکرده اند، تشکر و قدردانی نمایم. همچنین از استاد بزرگوار، جناب آقای دکتر سعید حمیدیان که افتخار داده و زحمت مشاورت این رساله را به عهده گرفتند کمال تشکر و قدردانی را دارم.

در پایان از پیمان حمیدی فعال دوست عزیزم که در طول تحقیق و نگارش این رساله بنده را مورد لطف و عنایت خود قرار داده تشکر کرده و از خداوند متعال توفیق همه عزیزان را خواستارم.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	مقدمه
فصل اول: هویت، وطن، ملت	
۴	۱-۱ مقدمه
۵	۱-۲ بحث و بررسی
۵	۱-۲-۱ هویت (Identity)
۷	۱-۲-۲ هویت ملی
۹	۱-۲-۳ وطن
۱۰	۱-۲-۴ مفهوم وطن از دیدگاه اسلامی (قرآن و حدیث)
۱۲	۱-۲-۵ هوجه قومی و نژادی وطن
۱۳	۱-۲-۶ وطن عرفانی
۱۳	۱-۲-۷ هوجه اقلیمی وطن
۱۴	۱-۲-۸ هوجه اسلامی وطن یا وطن اسلامی
۱۶	۱-۲-۹ ملت (Nation)
۱۹	۱-۲-۱۰ عوامل تشکیل دهنده ملت: محدوده جغرافیایی
۲۰	۱-۲-۱۱ نژاد
۲۱	۱-۲-۱۲ زبان
۲۳	۱-۲-۱۳ مذهب
۲۳	۱-۲-۱۴ عنصر فرهنگی و تاریخی
۲۵	۱-۲-۱۵ عامل سیاسی
۲۷	۱-۲-۱۶ ملت و ملیت در ایران و اسلام
۲۹	۱-۲-۱۷ ملیت
۳۴	۱-۲-۱۸ کشور (State)
۳۵	۱-۲-۱۹ دولت (Government)
۳۶	۱-۲-۳ نتیجه گیری

فصل دوم: مفهوم ناسیونالیسم و سیر تاریخی آن

۳۹	۲-۱ مقدمه
۴۰	۲-۲ بحث و بررسی

۴۰ ۱-۲-۲ معنا و مفهوم ناسیونالیسم (Nationalism)
۴۴ ۲-۲-۲ تاریخ پیدایش ناسیونالیسم در غرب
۴۸ ۳-۲-۲ علل پیدایش ناسیونالیسم در غرب
۵۱ ۴-۲-۲ انواع مختلف ناسیونالیسم
۵۵ ۵-۲-۲ شوونیسم یا شووینیسم (Chauvinisme)
۵۷ ۶-۲-۲ تفاوت وطن دوستی با ناسیونالیسم
۵۸ ۷-۲-۲ سیر ناسیونالیسم و ماهیت آن در خاورمیانه
۵۹ ۸-۲-۲ ناسیونالیسم ترکیه
۶۰ ۹-۲-۲ ناسیونالیسم عرب
۶۱ ۱۰-۲-۲ سیر ناسیونالیسم و ماهیت آن در ایران
۶۷ ۱۱-۲-۲ شرح احوال و افکار پیشگامان ناسیونالیسم در ایران
۶۹ ۱۲-۲-۲ میرزا فتح علی آخوندزاده
۷۰ ۱۳-۲-۲ میرزا آقاخان کرمانی
۷۱ ۱۴-۲-۲ میرزا ملکم خان ناظم الدوله
۷۴ ۱۵-۲-۲ ناسیونالیسم قومی و قومیت گرایی در ایران
۷۷ ۱۶-۲-۲ نقش نماد و هنر و ادبیات در تداوم ناسیونالیسم
۸۰ ۳-۲ نتیجه گیری

فصل سوم: مفهوم وطن در شعر مشروطه

۸۲ ۱-۳ مقدمه
۸۳ ۲-۳ بحث و بررسی
۸۳ ۱-۲-۳ پیشگامان نوسازی و اصلاحات در ایران
۸۵ ۲-۲-۳ تاریخ مشروطه ایران
۸۵ ۳-۲-۳ امتیاز توتون و تنباکو و نتایج آن
۸۸ ۴-۲-۳ مهاجرت علما به حضرت عبدالعظیم (مهاجرت صغری)
۹۱ ۵-۲-۳ مهاجرت علما به قم (مهاجرت کبری) و اعطای حکم مشروطه
۹۴ ۶-۲-۳ معنی لفظی و اصطلاحی مشروطه و ارتباط آن با حکومت ملی
۹۶ ۷-۲-۳ بر تخت نشستن محمدعلی شاه و درگیری با مشروطه
۱۰۲ ۸-۲-۳ واقعه به توپ بستن مجلس و حوادث پس از آن
۱۰۴ ۹-۲-۳ فتح تهران و بازگشت دوباره مشروطه

۱۰۷	۱۰-۲-۳	گرایش های ناسیونالیستی و نیروی ملیت در تاریخ مشروطه ایران
۱۱۰	۱۱-۲-۳	روزنامه نگاری در دوره مشروطه
۱۱۱	۱۲-۲-۳	ادبیات دوره مشروطه
۱۱۳	۱۳-۲-۳	امضامین شعری دوره مشروطه
۱۱۶	۱۴-۲-۳	شاعران دوره مشروطه
۱۱۷	۱۵-۲-۳	ادیب الممالک فراهانی
۱۳۰	۱۶-۲-۳	ملک الشعرا بهار
۱۶۳	۱۷-۲-۳	سید اشرف الدین گیلانی (نسیم شمال)
۱۷۷	۱۸-۲-۳	عارف قزوینی
۱۹۶	۱۹-۲-۳	امیرزاده عشقی
۲۱۲	۲۰-۲-۳	فرخی یزدی
۲۲۰	۲۱-۲-۳	دهخدا
۲۲۶	۲۲-۲-۳	ایرج میرزا
۲۳۳	۲۳-۳	نتیجه گیری

فصل چهارم: مفهوم وطن در شعر معاصر

۲۳۵	۱-۴	مقدمه
۲۳۶	۲-۴	بحث و بررسی
۲۳۶	۲-۴	ارضا شاه
۲۴۰	۲-۴	پهلوی دوم
۲۴۳	۳-۴	نخست وزیر مصدق و ملی شدن نفت
۲۴۵	۴-۴	کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲
۲۴۷	۵-۴	حادثه سیاهکل و شعر چریکی
۲۵۰	۶-۴	شعر نو و مختصات آن
۲۵۲	۷-۴	یما یوشیج
۲۶۸	۸-۴	احمد شاملو
۲۸۷	۹-۴	مهدی اخوان ثالث
۳۱۳	۱۰-۴	محمد رضا شفیعی کدکنی
۳۳۷	۱۱-۴	فروغ فرخزاد
۳۵۳	۱۲-۴	فریدون مشیری

۳۵۵	۴-۲-۱۳ سیاوش کسرایی
۳۶۴	۴-۳ نتیجه گیری
۳۶۵	نتیجه گیری
۳۶۷	منابع و مراجع

مقدمه

حوزه گسترده ای از مسائل عاطفی انسان در طول زمان با وطن او مرتبط است. به راستی وطن چیست؟ گویی انسان برای یافتن هویت فردی و جمعی خویش نیاز دارد تاریخ و سرگذشت سرزمین و نیاکان خود را بداند و هر چه بیشتر با آن آشنا شود.

شاعران به عنوان بخش مهمی از اجتماع که در شعرشان عواطف و مسائل گوناگون بشری را به رشته نظم در می آورند؛ از دیرباز تا کنون تلقی های گوناگونی از وطن را بیان داشته اند و جلوه های گوناگونی از آن را به نمایش گذاشته اند.

دکتر محمدرضا شفیعی کدکنی در مقاله ارزشمندی در مجله الفبا با عنوان «تلقی قدما از وطن» به طور مختصر جلوه های گوناگونی از وطن که در شعر شاعران از فردوسی تا بهار آمده را مورد بررسی قرار داده و تقسیم بندی کرده است.

دکتر محمود بشیری در سال ۱۳۶۸ در رساله ای با عنوان «مفهوم وطن در شعر فارسی» تلقی شاعران تا پیش از دوره مشروطه را از وطن به طور کامل با ذکر نمونه بررسی کرده و همچنین در مورد ناسیونالیسم و پیشگامان آن در ایران توضیحات مفصلی را ارائه داده اند.

مجموع این تحقیق و بررسی ها نشان از اهمیت مفهوم وطن در نزد شاعران دارد. اما قبل از انقلاب مشروطه و همزمان با آن ورود اندیشه های جدید و مدرن و آشنایی ایرانیان با غرب، تلقی جدیدی از وطن در نزد ایرانیان و از جمله شاعران ایران به وجود آمد که با مفهوم سنتی آن کاملاً متفاوت بود. این تلقی جدید از وطن ارتباط مستقیمی با مفهوم ناسیونالیسم در اندیشه غربی داشت که ایرانیان همزمان با مشروطه یا کمی قبل تر از طریق ترجمه کتب غربی، اعزام دانشجو به غرب و... با این مفهوم آشنایی حاصل کرده بودند.

تاریخ معاصر ایران چه از نظر سیاسی و چه ادبی اتفاقات زیادی را تجربه کرده است که از مهمترین آنها از نظر سیاسی می توان به ملی شدن نفت، کودتای ۲۸ مرداد، حادثه سیاهکل و... اشاره کرد و از نظر ادبی آغاز شعر نو فارسی را می توان نام برد.

این اتفاقات مفاهیم جدیدی را وارد حوزه تفکر و واژگان شاعران نوپرداز کرده و باعث شده مفهوم وطن در نزد شاعران نوپرداز با مفهوم سنتی آن و همچنین با مفهوم دوره مشروطه متفاوت باشد.

این رساله متشکل از چهار فصل است که ما در فصل اول ابتدا به بررسی هویت و هویت ملی پرداخته و نظرات گوناگون در رابطه با این مفاهیم را ارائه داده ایم. سپس مفهوم وطن در دین مبین اسلام را بیان کرده و به طور مختصر وجوه مختلفی که وطن در شعر شاعران پیش از مشروطه داشته را با ذکر نمونه آورده ایم. در پایان این فصل مفاهیم جدیدی همچون ملت، کشور، ملیت، دولت را تعریف کرده هر یک را به طور مختصر مورد بررسی قرار داده ایم.

فصل دوم به معنا و مفهوم ناسیونالیسم اختصاص دارد. ابتدا علل پیدایش آن را در غرب، انواع آن و تفاوت آن با وطن دوستی را بیان کرده ایم. سپس سیر ناسیونالیسم و ماهیت آن در خاورمیانه را بررسی کرده ایم و در بخش اصلی این فصل به چگونگی ورود ناسیونالیسم در ایران، آشنایی ایرانیان با آن پرداخته ایم و در پایان این فصل شرح احوال و افکار پیشگامان ناسیونالیسم در ایران را به طور مختصر آورده ایم.

در فصل سوم ابتدا تاریخ مشروطیت ایران و اتفاقات مهم آن را شرح داده ایم و ملیت و گرایشات ناسیونالیستی که مهمترین نیروی پیش برنده انقلاب مشروطیت بوده را بررسی کرده ایم. پس از بحث مختصری در ادبیات دوره مشروطه و مضامین شعری آن، مفهوم وطن را در نزد هشت تن از شاعران برجسته که به عنوان شاعران مشروطه معروف اند بررسی کرده و نمونه های شعری هر یک از شاعران را آورده و مفهوم ملیت را در آن شعر مشخص کرده ایم.

در فصل چهار ابتدا تاریخ دوره پهلوی اول و دوم و سپس گرایشات هر یک به ناسیونالیسم را مورد بررسی قرار داده ایم. پس از آن ملی ترین حرکت این دوران که ملی شدن نفت توسط دکتر مصدق است را بررسی کرده و وجوه ملیت در این حرکت را بیان کرده ایم. همچنین کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ و اثرات آن بر روشنفکر ایرانی بررسی کرده ایم. حادثه سیاهکل که در آخرین دهه رژیم سابق اتفاق افتاد و باعث به وجود آمدن شعر چریکی شد را به طور مختصر آورده ایم. پس از بحث مختصر در شعر نو و مختصات آن مفهوم وطن را در نزد برجسته ترین شاعران معاصر که مضامین وطنی در اشعار آنها دیده می شود تحلیل کرده ایم.

فصل اول

هویت، وطن، ملت

۱- مقدمه

انسان در طول زندگی خود همواره در پی این است که خود را و نیز نسبت خویشتن با زمین و مکانی که در آن زندگی می کند را بشناسد؛ برای رسیدن به این خودشناسی به راه های گوناگون متوسل می شود. بنابراین یکی از مقوله هایی که ذهن آدمی را به خود مشغول می دارد، وطن و سرزمینی است که در آن زندگی می کند.

به راستی وطن چیست؟ آیا وطن مفهوم عینی است یا مفهومی ذهنی؟ وطن چه ارتباطی با هویت دارد؟ وطن چه نقشی در تعیین هویت فردی و جمعی ما بازی می کند؟ دین اسلام چه دیدی نسبت به وطن دارد؟ شعرای کلاسیک فارسی چه جنبه هایی از وطن را مطرح کرده اند؟

به غیر از مقوله وطن که باعث بسیاری تأملات آدمی شده است؛ در دنیای معاصر بحث های جدیدی در مورد وطن و کشور مطرح گردیده است. با انقلاب کبیر فرانسه و ورود به عصر مدرنیته سؤالات زیادی مانند اینکه ملت چیست؟ چه عواملی باعث تشکیل یک ملت می شود؟ ملیت و شهروندی به چه معنی است؟ ذهن انسان معاصر را به خود مشغول ساخته است.

از انقلاب مشروطه به بعد نیز این بحث ها به محافل روشنفکری ایران راه یافت که به راستی ملت ایران کدام است؟ ملیت ایرانی چه ارتباطی با اسلام دارد؟ نظر اسلام در مورد ملت و ملیت چیست؟ اینها سؤالاتی است که در این فصل سعی می کنیم با ذکر شواهد و مثال به آنها جواب دهیم. در پایان نیز به جمع بندی مطالب ارائه شده می پردازیم.

۱-۲-۱ بحث و بررسی

یکی از اساسی ترین مسایل انسان از قدیم الایام تا کنون بحث مربوط به وطن، کشور، ملت، ملیت و... بوده است. بحث وطن و ملیت هنوز هم با به وجود آمدن دنیای مدرن و پست مدرن از مهمترین مباحث انسان معاصر است.

گویی انسان معاصر با بحث وطن در پی یافتن نوعی هویت و احساس جمعی برای خود است. هویت از مؤلفه های مهم در بحث وطن است. پس قبل از ورود به بحث وطن به توضیح این مؤلفه می پردازیم.

۱-۲-۱-۱ هویت (identity)

با رجوع به فرهنگ بزرگ «سخن» ذیل واژه «هویت» این معانی ذکر شده است: «هویت ۱. آنچه شخص با آن شناخته می شود، مانند نام، نام خانوادگی، نام پدر، و دیگر ویژگی های مندرج در شناس نامه یا گذر نامه ۲. مجموعه ویژگی ها به ویژه ویژگی های شخصیتی و فرهنگی فرد که او را از دیگران متمایز می کند.» (۸/۱۴۶۰)

در فرهنگ انگلیسی «آکسفورد» معادل واژه «هویت» کلمه «Identity» آمده است و این معانی برای آن ذکر گردیده: «به معنای همسانی ذاتی یا مطلق، سپس به معنی فردیت یا شخصیت و بعد از آن احساس یکی شدن و دلبستگی و نهایتا به معنای چیزی که حافظ شخصیت و هویت افراد است مانند کارت شناسایی، شناس نامه و... آورده شده است.» (۱۰۱۶)

همانطوری که مشاهده می شود در هر دو فرهنگ معناهای مشابهی برای لفظ هویت مطرح شده است. هویت چیزی نیست مگر آنچه آدمی خویشتن را به وسیله آن از دیگری می شناسد، اینکه «چه کسی هست» و «چه کسی باید باشد» در پرتو آن بروز می کند.

«ریچارد جنکیتز» این معنا را به گونه زیر بیان می کند: «با رجوع به فرهنگ لغت انگلیسی آکسفورد درمی یابیم که واژه هویت یا «identity» ریشه در زبان لاتین دارد «identitas» از «idem» یعنی «مشابه و یکسان» ریشه می گیرد و دو معنای اصلی دارد. اولین معنای آن بیانگر مفهوم تشابه مطلق است: این با آن مشابه است. معنای دوم آن به مفهوم تمایز است که با مرور زمان سازگاری و تداوم را فرض می گیرد. به

این ترتیب، به مفهوم شباهت از دو زاویه مختلف راه می‌یابد و مفهوم هویت به طور همزمان میان افراد یا اشیاء دو نسبت محتمل برقرار می‌سازد: از یک طرف «شباهت» و از طرف دیگر «تفاوت». (تاجیک ۲۹)

احمد اشرف نیز در این زمینه می‌نویسد: «هویت به معنی هستی و وجود است؛ چیزی که وسیله شناسایی فرد باشد؛ یعنی مجموعه خصائل فردی و خصوصیات رفتاری که از روی آن فرد به عنوان یک گروه اجتماعی شناخته شود و از دیگران متمایز گردد». (۱۳۶)

برخی دیگر از محققان عامل احساس را در بحث هویت مهم دانسته‌اند «هویت، عبارت است از مجموعه خصایصی که شخص یا احساس درونی را تعیین می‌کند. احساس هویت از مجموعه احساس‌ها ترکیب می‌شود مانند: احساس وحدت، احساس هم‌سازی، احساس تعلق، احساس ارزش، احساس استقلال و احساس اعتماد سازمان یافته بر محور اراده موجود». (شیخاوندی ۹)

در تقسیم‌بندی نهایی، هویت به دو بخش «هویت فردی» و «هویت جمعی» تقسیم می‌شود؛ هویت فردی در ارتباط مستقیم با خود فرد است اما هویت جمعی ارتباط فرد با جامعه را بیان می‌دارد از این رو آن را «هویت اجتماعی» نیز گویند. «هویت‌ها از دو خصیصه استمرار و تمایز برخوردار هستند؛ یعنی فردیت هویتی فرد به سادگی تغییر نمی‌کند و همواره خود را در کنار «دیگری نبودن» می‌یابد. با یک نگاه کلی از نظر آنتونی گیدنز «هویت مربوط به فهم افراد درباره این است که چه کسی هستند؟» و «چه چیزی برای آنها مهم است». این فهم هویتی متزع از منابع معنا ساز مهمی مثل دین، ملیت، نژاد، جنسیت، طبقه اجتماعی و تمایلات گروهی و قومی است. هویت فردی، مربوط به احساس فرد نسبت به خود و تمایزاتی است که با مؤلفه‌هایی مثل اسم، ملیت، قومیت و یا تمایلات شخصی، فکری، ارزشی و یا ایدئولوژیک او را از دیگری متمایز می‌کنند. هویت اجتماعی به احساس مشترک یک جمع مثل «مادرها»، «پناهندگان»، «اقلیت‌های قومی و دینی»، «گروه‌های کوچک و بزرگ اجتماعی» و... باز می‌گردد. وجود منابع مشترک، همه افراد دارای هویت مشترک را به هم وصل می‌کند». (عاملی ۴۴)

«بنا به نظر دورکیم، در درون ما دو وجود جمعی عام و فردی خاص نهفته است: «وجود جمعی ما مربوط است به سیستم‌های پنداری (اندیشه‌ای) احساسات و عادات که مبین گروه یا گروه‌هایی هستند که ما بدان‌ها وابسته هستیم و نه نشانگر شخصیت ما. اینها عبارتند از: باورها، دینی، اعتقادات و اعمال اخلاقی، سنت ملتی یا حرفه‌ای و انواع عقاید و آراء جمعی». این وجود جمعی در نهایت بخشی از هسته هویتی فرهنگی و گروهی را به وجود می‌آورد. سپس، دورکیم «وجود فردی، را متمایز می‌سازد که

شامل تمام خصایل مربوط به سپهر فردی است؛ از جمله ویژگی های ارثی، خاطرات تجارب انفرادی ناشی از زندگی شخصی. (شیخاوندی ۱۵)

در بحث هویت جمعی، مهمترین مساله «هویت ملی» است؛ و از این جهت که از موارد مهم در بحث «ملیت و ناسیونالیسم» است لذا لازم است به بررسی آن پردازیم.

۱-۲-۲ هویت ملی

در تعریف «هویت ملی» آمده است: «اگر هویت را احساس تمایز و تداوم داشتن بدانیم، به ساده ترین صورت می توان هویت ملی را نوعی احساس تعلق به ملتی خاص دانست- ملتی که نمادها، سنت ها، مکان های مقدس، آداب و رسوم، قهرمانان، تاریخ، فرهنگ و سرزمین معینی دارد. پس هویت ملی عبارت است از احساس تعلق به گروهی از انسان ها، به واسطه اشتراک داشتن در برخی عناصر فرهنگی و شبه فرهنگی. به بیان دیگر هویت ملی نوعی احساس یا آگاهی تعلق به ملت است که همواره با توسل به عناصر فرهنگی مختلف باز تولید می شود. از این رو، آنتونی اسمیت، از برجسته ترین نظریه پردازان ناسیونالیسم، هویت ملی را باز تولید و باز تفسیر پایدار ارزش ها، نمادها، خاطرات، افسانه ها و سنت ها می داند- که عناصر تمایز بخش هر ملتی هستند.» (گل محمدی ۶۲)

همان طوری که از تعریف فوق بر می آید چند عامل نقش مهمی در هویت ملی دارند که عبارتند از: تاریخ مشترک که از عوامل مهم در یک ملت است؛ مکان های مقدس که در وحدت و انسجام افراد نقش به سزایی دارد؛ قهرمانان و نمادها که از هر کدام می توان در جهت تقویت هویت ملی افراد سود جست؛ و از همه مهم تر عوامل فرهنگی که نقش تعیین کننده ای در اتحاد افراد یک گروه دارد.

برخی نویسندگان و پژوهش گران هویت ملی را امری «ساخته شده» می دانند: «هویت ملی به صورت یک امر ساخته شده (Constructed) از طریق تاریخ و به واسطه روایت تداوم پیدا می کند... هویت ملی صرفا جنبه طبیعی ندارد بلکه امری مصنوعی است که در گذر زمان به وسیله روایتگری ساخته و پرداخته می شود و سپس به صورت خاطره جمعی در آمده و بعد از آن تثبیت می شود... سنت ها، تاریخ، زبان، مذهب، نهادهای سیاسی-اقتصادی و عوامل محیطی و جغرافیایی بدان معنا می بخشد.» (معینی علمداری

۲۵ و ۲۶)

در مقابل این نظریات نویسندگان و محققانی هستند که هویت ملی را امری «طبیعی» می دانند: «هویت به معنی «چه کسی بودن» است... هویت پاسخی به نیاز طبیعی در انسان برای شناساندن خود به یک سلسله عناصر و پدیده های فرهنگی، تاریخی و جغرافیایی است. همان گونه که یک فرد نیازمند شناخته شدن به نام و ویژگی های تعریف کننده و شناساننده فردی و خانوادگی خود است، یک گروه انسانی نیز نیازمند شناخته شدن و شناساندن خود به یک سلسله پدیده های معنوی و محیطی است که شخصیت ملی ویژه و شناسنامه متمایزی را برای آن گروه انسانی پدید می آورد. پویایی این پدیده های مادی و معنوی مفهوم «ملت» را واقعیت می بخشد. پدیده هایی چون یک سرزمین سیاسی مشترک، برخی دیدگاه های اجتماعی مشترک و یک سلسله آداب و سنن و ادبیات و هنرهای مشترک. مجموعه ای از همه این مفاهیم «شناسنامه ملی» پدید می آورد که «هویت» ملی یک گروه انسانی یا یک ملت را واقعیت می بخشد.» (مجتهدزاده ۱۲۴ و ۱۲۵)

با توجه به این نظر در مورد «هویت ملی ایران» می توان گفت ایران سرزمینی است در فلات ایران واقع در خاور میانه با تاریخ چند هزار ساله که پر از شکست ها و پیروزی های پی در پی است. افراد این کشور به زبان فارسی صحبت می کنند. دارای ادبیات و هنر های خاص خود هستند؛ که ایران در دنیای کنونی با این مشخصات شناخته می شود.

یکی از بهترین و مهم ترین نظریات در مورد هویت و هویت ملی مربوط به «مونتسرات گیرنا» در کتاب «مکاتب ناسیونالیسم» است که با بیان نظر او این مبحث را به پایان می بریم. «جستجوی هویت شامل این مسئله است که ارتباط صحیح فرد و جامعه به عنوان یک کل چه می باشد. فرد نیز، به دلیل نیاز به تعلق به یک اجتماع در جستجوی هویت است. در عصر حاضر، ملت نماینده یکی از اجتماعات و هویت ملی محصول ملت است. معیارهای معرف هویت از این قرارند: استمرار در طی زمان و تمایز بودن از دیگران، که هر دو، عناصر اساسی هویت ملی نیز می باشند. ... هویت سه کارکرد اصلی دارد: قدرت انتخاب را افزایش می دهد، ارتباطات با دیگران را امکان پذیر می سازد، و نیرو بخش و اعطا کننده نرمش پذیری به انسان است. اول، هویت ملی برای اینکه به طور کامل ابراز شود و توسعه یابد، نیازمند اینست که مردم تشکیل دهنده ملت از حق تصمیم گیری در زمینه سرنوشت سیاسی مشترکشان برخوردار گردند. دوم، اگر هویت ملی را به سطح شخصی تسری دهیم برقراری ارتباطات با دیگران را امکان پذیر می سازد، چون ملت به مجمع مشترکی تبدیل می شود که افراد با فرهنگی مشترک در آن به سر می برند و

کار می کنند و دنیای معنا را به وجود می آورند. اما مهمتر از این و ورای این ، ادعای ملت ها برای داشتن یک دولت ، و به رسمیت شناخته شدن به عنوان «بازیگرانی» در نظام جهانی دولت-ملت هاست. نهایتاً، هویت ملی به افراد نیرو و نرمش پذیری می بخشد. تا جایی که هویت آنها را با جوهره ای ورای خود آنها - یعنی ملت- منعکس می کند. (۱۲۰ و ۱۲۱)

همان طوری که از مطالب فوق بر می آید نویسنده بحث هویت را بسیار کارکردی می داند و در عمل مواردی را که به آن مربوط می شود بیان می دارد. به نظر می رسد در دنیای معاصر اهمیت ندادن به بحث هویت و مخصوصاً هویت ملی ضرر و زیان های جبران ناپذیری را برای دولت ها به همراه دارد از جمله اینکه فرد خود را متعلق به جامعه نداند. که این امر باعث می شود در مسائلی که مربوط به مشارکت افراد می شود مثل انتخابات شرکت نکنند. این بحث ها مربوط به «بحران هویت» در دنیای کنونی می شود و بسیار مورد توجه تحلیل گران علوم سیاسی است.

اکنون که بحث هویت و هویت ملی- که دو مؤلفه ی مهم- در بحث وطن هستند را به پایان بردیم به بررسی مفهوم وطن از لحاظ اقلیمی، ققهی، عرفانی و... می پردازیم.

۱-۲-۳-وطن

یکی از مسائلی که اکثر ما انسان ها از لحاظ عاطفی سخت به آن وابسته ایم وطن ماست. حتی طبق حدیثی که از پیامبر اسلام نقل شده «حب الوطن من الایمان» دوست داشتن وطن را از ایمان فرد می دانند. ولی به راستی این وطن چیست؟ دکتر رضا داوری در بحث وطن می نویسد: «معمولاً گمان می کنند که وطن و ملت با هم ملازمی دارد و در این شرایط اگر بخواهیم بگویم وطن چیست باید ارتباط آن را با ملت بیان کنیم، زیرا لافل در تحقیقاتی که امروزی ها می کنند و در ایدئولوژی های امروز این دو به نحوی با هم ملازمه پیدا کرده اند. ملیت و وطن با هم به صورت مفاهیم و معانی اضافی درآمده اند اما وطن لفظی نیست که تازه پیدا شده باشد. میهن و وطن یک لفظ قدیمی است و از قدیم بوده و این بهترین دلیل است بر اینکه وطن دوستی با ناسیونالیسم ملازم نیست... البته وطن پرستی لفظ عجیبی است؛ زیرا پرستش وطن معنی ندارد، و کسانی که این داعیه را دارند دروغ می گویند و غلو می کنند. دوست داشتن غیر از پرستیدن و پرستش غیر از دوست داشتن است. ولی چنانکه گفته شد وطن چیزی است که از وقتی بشر به وجود آمده است به آن تعلق داشته است. تعلق به خانه و کاشانه و علاقه به یار و